

Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας»*

ARNALDO BAGNASCO (1982)

Η ΕΡΓΑΣΙΑ αυτή αφορά τη μικρή βιομηχανία της Ιταλίας, η οποία αποτελεί συγχρόνως ένα δομικό στοιχείο της εθνικής οικονομίας της χώρας, στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, και ένα συνδετικό στοιχείο μεταξύ της «τυπικής» και «άτυπης» οικονομίας. Θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με τα παρακάτω ερωτήματα: Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της μικρής βιομηχανίας σε μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα; Σε ποιες περιφέρειες αναπτύσσονται αυτά τα χαρακτηριστικά, και γιατί; Ποιες είναι οι κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν αυτού του είδους την ανάπτυξη, και ποιες οι τάσεις για το μέλλον;

Στην Ιταλία ο ένας στους δύο εργαζόμενους στη βιομηχανία απασχολείται σε μονάδες με λιγότερα από εκατό άτομα. Η οικονομική ανάπτυξη στο σύνολό της οπωσδήποτε κατευθύνεται και κυριαρχείται από τις μεγάλες βιομηχανίες (αυτοκίνητα, χημικά, πετρελαιοειδή), αλλά η σημασία των μικρών βιομηχανιών είναι προφανής. Η ερμηνεία για το ειδικό βάρος της μικρής βιομηχανίας δεν μπορεί να αναζητηθεί μόνο στη διατήρηση τοπικών μορφών παραδοσιακής παραγωγής. Πρέπει επίσης να εξεταστεί η σημασία της μικρής βιομηχανίας στο ΑΕΠ. Επιπλέον, πρέπει να σημειώσουμε ότι η μεγάλη βιομηχανία αντιμετωπίζει τώρα σημαντικές δυσκολίες, ενώ η μικρή συνεχίζει να έχει σημαντικά κέρδη πραγματοποιώντας επενδύσεις και ενισχύοντας την απασχόληση.

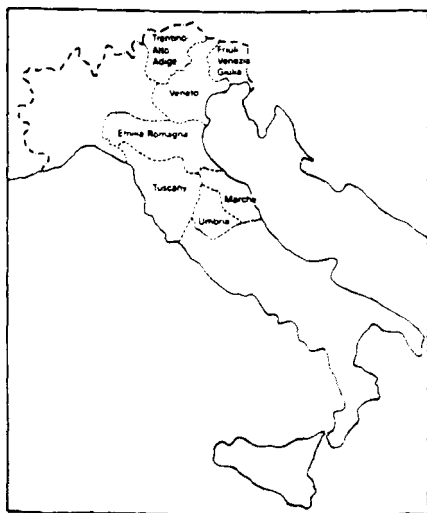
Αν και η μικρή βιομηχανία είναι διασκορπισμένη σε όλη τη χώρα, σε κάποιες περιοχές το βιομηχανικό σύστημα συνολικά είναι εξαρτημένο απ' αυτήν. Η Κεντρική και Νοτιοανατολική Ιταλία, που αποτελείται από τις περιφέρειες Marche, Toscana, Emilia-Romagna και Veneto (βλ. *χάρτη*), αποτελούν μια μεγάλη, σχεδόν ομοιογενή περιοχή που χαρακτηρίζεται απ' αυτό το είδος της ανάπτυξης. Σε μια προηγούμενη εργασία μου (Bagnasco, 1977), ονόμασα αυτή την περιοχή «Τρίτη Ιταλία», οδηγούμενος από την ενδιάμεση θέση της μεταξύ του Βορρά και βορειοδυτικών περιοχών που χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη βιομηχανία, και του Νότου που παραμένει μια οικονομικά καθυστερημένη περιοχή. Στη δεκαετία του 1970, η «Τρίτη Ιταλία» είχε ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης ανώτερους από τον εθνικό μέσο όρο, όπως και υψηλά επίπεδα κατά κεφαλήν εισοδήματος (βλ. *πίνακες*).

1. Από οικονομική άποψη, βιομηχανική ανάπτυξη χωρίς κάθετη ενσωμάτωση είναι δυνατή σε περιπτώσεις όπου πληρούνται ταυτόχρονα οι παρακάτω δύο συνθήκες: (α) όταν η παραγωγή αποτελείται από στάδια φάσεις που μπορούν τεχνικά να διαχωριστούν μεταξύ τους, και (β) όταν η ζήτηση είναι διαφοροποιημένη και άνισα κατανεμημένη στο χρόνο.

Ο τεχνικός διαχωρισμός των διαφόρων σταδίων της παραγωγής αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, παρακολουθώντας τις εξελίξεις στην τεχνολογία, την πληροφορική και τα συστήματα μεταφορών. Η διαφοροποιημένη και εποχική ζήτηση είναι χαρακτηριστικό παραδοσιακών κλάδων, οι οποίοι χρησιμοποιούν χαμηλής ή μέτριας έντασης τεχνολογία, όπως η υφαντουργία, το έτοιμο ένδυμα, τα παπούτσια, τα έπιπλα, τα κεραμικά, κ.ά. Οι εν λόγω παραδοσιακοί κλάδοι αποτελούν σημαντικό τμήμα της ιταλικής οικονομίας ως προς το ΑΕΠ και –το σπουδαιότερο– ως προς τον αριθμό των εταιρειών σε σχέση με τον αριθμό των απασχολούμενων. Αυτοί ακριβώς οι κλάδοι κυριαρχούν στην «Τρίτη Ιταλία» (βλ. *πίνακα 1*).

Σε αυτούς τους κλάδους, με δεδομένη τη χαμηλή ένταση κεφαλαίου, η παραγωγικότητα εξαρτάται άμεσα από την ποσότητα και ποιότητα του εργατικού δυναμικού, καθώς και από το χαμηλό κόστος. Επιπλέον, η αστάθεια των αγορών επιβάλλει μια ελαστικότητα στη χρήση του εργατικού δυναμικού: όταν είναι ευνοϊκός ο οικονομικός κύκλος, η έκταση και η ένταση της απασχόλησης βρίσκονται σε άνοδο· όταν ο κύκλος είναι αρνητικός, ο αριθμός των εργαζομένων και οι ώρες εργασίας πρέπει να περιοριστούν. Μπορούμε, δηλαδή, να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται για το τμήμα της οικονομίας το οποίο ρυθμίζεται καλύτερα από τις δυνάμεις της αγοράς.

Υπό τις παραπάνω συνθήκες αναπτύχθηκαν τα συστήματα μικρών και μεσαίων βιομηχανιών, διατηρώντας ισχυρές τάσεις για γεωγραφικές συγκεντρώσεις. Στο εσωτερικό της «Τρίτης Ιταλίας» που εξετάζουμε, μπορούν να διακριθούν πολλές ζώνες, καθεμία από τις οποίες ειδικεύεται σε διαφορετική παραγωγή. Κάθε εταιρεία σ' αυτό το σύστημα έχει μικρή σημασία, αλλά το σύστημα ως σύνολο παίζει σημαντικό οικονομικό ρόλο. Όσο πιο παραδοσιακή είναι η παραγωγή, τόσο περισσότερο μοιάζουν οι παραγωγικές



Οι περιφέρειες της «Τρίτης Ιταλίας»

* Μετάφραση Κ. Χατζημιχάλη. Αδημοσίευτο κείμενο του Bagnasco, που θα εκδοθεί στον τόμο που αναφέρεται στην εισαγωγή.

μονάδες μεταξύ τους, ενώ σε κάθε πολυπλοκότερη μορφή παραγωγής αντιστοιχεί μια πιο ανεπτυγμένη διαίρεση της εργασίας μεταξύ των εταιρειών.

Η απλούστερη παραδοσιακή περίπτωση είναι αυτή της παραγωγής πλεκτών, που βασίζεται στο σύστημα υπεργολαβιών «δίνουν έξω», όπου μεγάλο μέρος της παραγωγής συντελείται στο πλαίσιο της «άτυπης οικονομίας». Στην περίπτωση αυτή η εταιρεία είναι μια απλή παραγωγική μονάδα, αλλά με σημαντικές εμπορικές και χρηματοπιστωτικές δομές. Το πλέξιμο κατανέμεται σε σειρά υπεργολάβων, και η εργασία γίνεται στα σπίτια από γυναίκες, οι οποίες δουλεύουν εποχικά με το κομμάτι στο πλαίσιο της «άτυπης οικονομίας». Τούτο το σύστημα προσφέρει χαμηλό εργατικό κόστος και απόλυτη ευελιξία ως προς τους οικονομικούς κύκλους: αν υπάρχει ζήτηση, η εργασία κατανέμεται στις εξωτερικές υπεργολάβους· διαφορετικά, οι εργαζόμενες ή ορισμένες απ' αυτές μένουν χωρίς δουλειά. Όμως, σε καμιά περίπτωση δεν έχει κόστος η επιχείρηση, αφού η εργασία γίνεται στο σπίτι. Οι προαναφερόμενες περιπτώσεις είναι, ίσως, οριακές, αλλά παραμένουν ενδύματα διαδεδομένες, εκτός των πλεκτών, στα παπούτσια, τα γάντια και το έτοιμο ένδυμα, όπου χρησιμοποιείται ακόμα και παιδική εργασία. Σήμερα, πάντως, υπάρχει τάση να υποκαθίσταται η δουλειά στο σπίτι είτε από μικρά εργαστήρια (μέχρι δέκα ατόμων) που αναλαμβάνουν υπεργολαβικά αυτές τις δουλειές, είτε από συνεργατικές, που διατηρούν την ευελιξία ενώ μοιράζονται το κόστος.

Αυτό το αποκεντρωμένο σύστημα παραμένει εντούτοις ιδιαίτερα βολικό για τη γρήγορη και σταθερή (μέχρι τώρα) ανάπτυξη των περιφερειών της «Τρίτης Ιταλίας». Όταν αυξάνεται το εργατικό κόστος, είναι απαραίτητες οι τεχνολογικές καινοτομίες ή η μεταφορά της παραγωγής

σε περιοχές στις οποίες εξακολουθούν να ισχύουν οι παλιές συνθήκες. Ήδη ορισμένοι κλάδοι εκδηλώνουν την τάση για γεωγραφική μεταφορά της παραγωγής, διατηρώντας στην αρχική περιοχή τα στάδια του προγραμματισμού, του σχεδιασμού και της εμπορίας. Ωστόσο, σε κλάδους που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν παραδοσιακοί, όπως η επιπλοποιία και τα μουσικά όργανα, επενδύσεις στην τεχνολογία αύξησαν κατακόρυφα την παραγωγικότητα. Και τούτο δίχως οι μικρές επιχειρήσεις να επεκταθούν και χωρίς να εγκαταλείψουν τις περιοχές παραγωγής – κάτι το οποίο για μερικές σημαίνει διαρκή λειτουργία από τον 15ο ή τον 16ο αιώνα! Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι αυτή η μορφή ανάπτυξης είναι δυνατή μόνο υπό συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Σε αυτό θα αναφερθούμε σε λίγο.

Επανερχόμενοι στις οικονομικές συνθήκες, η παραπάνω περιγραφή είναι α-

κριβής, αλλά μόνο για ορισμένες περιπτώσεις. Στην πραγματικότητα, οικονομική ανάπτυξη χωρίς κάθετη ενσωμάτωση μπορεί να υπάρξει όχι μόνο στους παραδοσιακούς κλάδους, όπως είναι τα παπούτσια και τα πλεκτά, αλλά και στις σύγχρονες βιομηχανίες των μηχανών, των ηλεκτρικών συσκευών και των προϊόντων ηλεκτρονικής. Είναι και τεχνικά δυνατό και οικονομικά συμφέρον να διαχωριστούν σ' αυτούς τους κλάδους οι διάφορες φάσεις παραγωγής και μάλιστα για διαφορετικά προϊόντα. Διαχρονικά αυτός ο διαχωρισμός έχει τάση αυξητική ενώ επιπλέον η ζήτηση γίνεται σταθερότερη και η ένταση κεφαλαίων μεγαλύτερη. Υψηλότερη επίσης είναι η παραγωγικότητα, με καλύτερους μισθούς και σταθερότερες εργασιακές σχέσεις. Είναι απαραίτητο, επομένως, να εξετάσουμε αυτούς τους κλάδους όχι μόνο γιατί έχουν έντονη παρουσία στην «Τρίτη Ιταλία», αλλά κυρίως ε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1. Trentino A.A.	128.4	103.9	96.0	107.0	123.1
2. Veneto	124.0	87.5	88.5	75.0	84.8
3. Friuli V.G.	133.6	91.1	94.5	88.5	81.1
4. Emilia R.	131.1	106.8	99.3	104.0	128.3
5. Toscana	122.9	97.9	94.8	99.2	106.8
6. Marche	135.6	75.5	74.0	76.7	79.6
7. Umbria	129.0	98.8	97.3	122.5	103.0
8. Piemonte	120.2	103.1	104.2	68.2	100.0
Italia	116.9	100	100	100	100
		(11264)	(8347)	(1981)	(2916)

(1) όπως πίνακα 1.

(2) Προστιθέμενη αξία στη βιομηχανία το 1976, σταθερές τιμές (1970=100).

(3) Προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο, μέσος όρος 1975-77. Σε παρένθεση η απόλυτη αξία σε δολάρια του εθνικού μέσου όρου.

(4) Έξοδα για μισθοδοσία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

(5) Επενδύσεις στη βιομηχανία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

(6) Κέρδη στη βιομηχανία ανά απασχολούμενο (βλ. και παρατήρηση 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

(1)	(2)	(3)				
	Λιγότερο από 10	10-249	250-999	1000 και άνω	«παραδοσιακός»	«σύγχρονος»
1. Trentino A.A.	28.7	5.8	14.6	10.9	43.9	47.7
2. Veneto	21.3	54.2	14.3	10.1	54.2	36.1
3. Friuli V.G.	18.8	42.4	18.6	20.2	46.0	46.5
4. Emilia R.	27.8	53.0	13.2	6.0	49.3	43.2
5. Toscana	30.2	49.3	11.0	9.5	62.7	30.2
6. Marche	31.2	55.1	12.2	1.6	64.4	26.4
7. Umbria	25.6	40.7	14.3	19.1	54.8	35.8
8. Piemonte	13.7	34.2	19.5	32.6	29.9	60.8

(1) Περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία. Περιλαμβάνεται και το Piemonte για σύγκριση, σαν περιφέρεια που βασίζει την ανάπτυξή της στη μεγάλη βιομηχανία.

(2) Ποσοστό απασχολούμενων στη βιομηχανία ανά μέγεθος επιχειρήσεων.

(3) Ποσοστό απασχολούμενων στην «παραδοσιακή» βιομηχανία (τροφή, ενδύματα, παπούτσια, δέρμα, ξύλο, έπιπλα, κεραμικά) και στη «σύγχρονη» βιομηχανία (μεταλλικά προϊόντα, μηχανές, μέσα μεταφοράς, χημικά, ελαστικά). Κάποιοι οριακοί κλάδοι δεν έχουν συμπεριληφθεί.

πειδή μερικοί παραδοσιακοί κλάδοι εφαρμόζουν πολλές από τις εκατονχρονισμένες καινοτομίες τους και τις μορφές οργάνωσής τους. Βεβαίως, μπορούν να οργανωθούν και εδώ συστήματα εταιρειών, αλλά με μεγαλύτερη κοινωνική και τεχνική διανομή της εργασίας μεταξύ των εταιρειών. Τα οικονομικά κέρδη προέρχονται ως επί το πλείστον από την ειδικείνση κάθε παραγωγικής μονάδας, από το optimum της παραγωγής ορισμένων προϊόντων και από την ευελιξία της οργάνωσης, και λιγότερο από το χαμηλό εργατικό κόστος. Έτσι, είναι δυνατόν να παράγονται ολόκληρα τρακτέρ και άλλες αγροτικές μηχανές στην Emilia-Romagna, μέσω ενός συστήματος μικρών βιομηχανιών χωροθετημένων η μία κοντά στην άλλη· οι βιομηχανίες αυτές παράγουν ορισμένα μόνο τμήματα του τρακτέρ, ενώ μία άλλη, επίσης μικρή βιομηχανία, τα συναρμολογεί. Η τεχνολογία που χρησιμοποιείται είναι η «κατάλληλη» για το προϊόν, και οι πωλήσεις του τελευταίου πολύ καλές· για κάποια προϊόντα, τα συστήματα των μικρών εταιρειών κατέχουν θέση διεθνούς μονοπωλίου· η παραγωγή αυξάνεται με το χρόνο, αλλά χωρίς παράλληλη αύξηση του μεγέθους των εταιρειών.

Άλλο σχετικό παράδειγμα είναι η σύνθετη κατανομή εργασίας μεταξύ εταιρειών που παράγουν υφάσματα στο Prato, μία πόλη της Toscana, που κατέχει το 20% της παγκόσμιας παραγωγής βαμβαχένινων υφασμάτων με μέση δύνναμη εργοστασίου τους πέντε εργαζόμενους. Τα μικρά μεγέθη παραγωγής και οι μεγάλες εξειδικεύσεις συνοδεύονται από μεγάλες εμπορικές και χρηματοδοτικές συγκεντρώσεις. Στις εν λόγω περιφέρειες οι δείκτες του ενεργού πληθυσμού είναι υψηλοί, οι μισθοί καλοί και οι εργαζόμενοι έχουν ισχυρή θέση στην αγορά εργασίας. Η ανάπτυξη της «άτυπης» οικονομίας είναι και εδώ σημαντική, όπως και οι εποχικές απασχολήσεις και η φοροδιαφυγή, αλλά όχι στο βαθμό που περιγράψαμε στην προηγούμενη περίπτωση των πλεξτών.

2. Για να εξηγήσουμε τις αιτίες που προκάλεσαν αυτή την ανάπτυξη μεταπολεμικά, πρέπει να αναφερθούμε τόσο σε εξωγενείς όσο και σε ενδογενείς παράγοντες. Ο κυριότερος εξωγενής παράγοντας ήταν αφ' ενός η αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων και αφ' ετέρου η αύξηση των επενδύσεων σε βιομηχανίες που τα παρήγαγαν: το αναλυτικό πλαίσιο είναι αυτό του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, και της δυνατότητας και ευκολίας που έχουν ορισμένες «καθιστερωμένες» περιφέρειες να μπουν σε αγορές όπου η τεχνολογία και η ένταση κεφαλαίου ούτε υψηλή είναι ούτε και στρατηγικού χαρακτήρα.

Ο δεύτερος σημαντικός εξωγενής παράγοντας αφορά την κρίση της μεγάλης ιταλικής βιομηχανίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Στη μεταπολεμική περίοδο το πρότυπο ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας του Βορρά βασιζόταν στις εξαγωγές, σε μια ενδιάμεση ή ώριμη τεχνολο-



γία και στο χαμηλό εργατικό κόστος. Το φθινόπωρο του '69, το «καυτό φθινόπωρο», ύστερα από χρόνια αδράνειας η εργατική τάξη με έντονες και αιματηρές κινητοποιήσεις αμφισβήτησε αυτό το πρότυπο και την όλη δομή της χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, πιέζοντας για περισσότερες και βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές. Η ανταπόκριση της μεγάλης βιομηχανίας δεν υπήρξε ιδιαίτερα καινοτόμος, και σε πολλές περιπτώσεις σημειώθηκε κάμψη των κερδών ή αύξηση των ελλειμμάτων, όπως στις μεγάλες κρατικές βιομηχανίες. Την ίδια στιγμή, η μικρή βιομηχανία—όπου το εργατικό κόστος παρέμενε χαμηλό και η χρήση του περισσότερο ενέλικτη—απέκτησε σημαντικό ρόλο για το σύνολο της εθνικής οικονομίας: ήταν ένας τομέας που εξακολούθησε να λειτουργεί, ενώ όλοι οι άλλοι τομείς υπολειμματούσαν. Πρέπει να σημειώσουμε, εντούτοις, μια δεύτερη τάση που επηρέασε το μικρό μέγεθος των εταιρειών και την εγκαθίδρυση απευθείας διασυνδέσεων μεταξύ μεγάλων και μικρών εταιρειών. Σε όσους κλάδους ήταν δυνατόν, οι βιομήχανοι αντέδρασαν στο «καυτό φθινόπωρο» με τη μεταφορά τμημάτων της βιομηχανικής παραγωγικής διαδικασίας από τις μεγάλες στις μικρές βιομηχανίες, αυτό που ονομάσαμε «παραγωγική αποκέντρωση». Ο λόγος αυτής της μεταφοράς ήταν ότι στις νέες συνθήκες η κάθετη ενσωμάτωση δεν ήταν κερδοφόρα, ενώ στις μικρές εταιρείες το κόστος της παραγωγής ήταν μικρότερο λόγω της φθηνής εργασίας και

της μεγάλης ευελιξίας. Έτσι, η οικονομία επιβίωσε χωρίς σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις και στο πολιτικό σύστημα.

Αν, όμως, οι εξωγενείς μεταβλητές ερμηνεύουν εν μέρει τη ζήτηση για τέτοιου είδους παραγωγή, πώς μπορεί να εξηγηθεί το ότι αυτές οι συγκεκριμένες—και όχι άλλες—περιφέρειες της «Τρίτης Ιταλίας» αντέδρασαν θετικά σ' αυτή τη ζήτηση, αυξάνοντας μάλιστα τις δυνατότητες γ' αυτού του είδους την ανάπτυξη; Η ερώτηση αφορά την κοινωνική δομή και τη σχέση τοπικής οικονομίας και τοπικής κοινωνίας. Πολλές μελέτες έχουν καταδείξει τη σημασία της αγροτικής προελεύσεως οικογένειας για τη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας κατάλληλης για τις μικρές επιχειρήσεις. Οι περιφέρειες που μας ενδιαφέρουν είναι παραδοσιακά ζώνες μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας ή, με άλλα λόγια, ένα αγροτικό σύστημα βασιζόμενο στην αυτόνομη εργασία και τη διευρυνόμενη οικογένεια. Καθώς μεγάλωνε η κρίση στην παραδοσιακή γεωργία, η αγροτική οικογένεια αποκτούσε τρεις νέες λειτουργίες για την εκβιομηχάνιση:

α. Οικονομικές λειτουργίες: Διατηρώντας την ιδιοκτησία γης και τμήμα του μηχανικού της εξοπλισμού, η οικογένεια μπορούσε να συνεχίσει την παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων, ασκώντας ενιαίο έλεγχο στα οικογενειακά διαθέσιμα, ώστε να συμπληρώνονται οι χαμηλοί μισθοί της βιομηχανίας και να επιδοτούνται όσα μέλη



της οικογένειας έμεναν για ορισμένα διαστήματα χωρίς δουλειά. Η ιδιοκτησία κατοικίας, εξάλλου, επέτρεπε την εργασία στο σπίτι μέσω του συστήματος των υπεργολαβιών.

β. **Πολιτισμικές λειτουργίες:** Η κοινωνική πρακτική που προκύπτει από την αυτόνομη εργασία δημιουργεί πλεονεκτητική σχέση με την αγορά, αναπτύσσοντας συγχρόνως τάσεις ανταγωνισμού και καταναλωτισμού.

γ. **Κοινωνικές λειτουργίες:** Η διευρυμένη οικογένεια είναι μια λειτουργική μονάδα με εσωτερική κατανομή ρόλων, με ιεραρχία και συγκεκριμένους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης και ελέγχου, χαρακτηριστικά τα οποία της επιτρέπουν να λειτουργεί και σαν «εταιρεία». Αυτή η κοινωνική βάση υπήρξε αποφασιστική για τη δημιουργία μιας χαμηλού κόστους και ιδιαίτερα ευέλικτης εργατικής δύναμης, η οποία κινητοποιούνταν κάθε τόσο από αυτού του είδους την ανάπτυξη.

Τα χαρακτηριστικά της διευρυμένης οικογένειας ήταν ιδιαίτερα σημαντικά στις πρώτες φάσεις της ανάπτυξης του συστήματος των μικρών εταιρειών και συνεχίζουν να έχουν σημασία στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της «Τρίτης Ιταλίας». Μπορούμε κιόλας να διακρίνουμε την εξέλιξη αυτού του προτύπου: από ένα σημείο και μετά, η οικογένεια μπορεί να αποκολληθεί από τη γη και τη γεωργία, παραμένοντας όμως οικονομική μονάδα παραγωγής και διανομής. Η οικονομική

υποστήριξη του νοικοκυριού συντελείται από τις διαφορετικές πηγές εισοδημάτων των μελών της οικογένειας, τα οποία όμως ιτακούν σε ενιαία στρατηγική. Με περισσότερους σύγχρονους τομείς υπό τον έλεγχό της, η οικογενειακή δομή δεν συμπληρώνεται απλώς, αλλά δίνει τη δυνατότητα και για κάποια μικρή συσσώρευση κεφαλαίου σε οικογενειακή βάση.

Εντούτοις, οι ντόπιοι βιομήχανοι στην πλειονότητά τους δεν έχουν αγροτική καταγωγή. Εδώ υπεισέρχεται ένας δεύτερος ενδογενής παράγων: Οι περιοχές που μας ενδιαφέρουν έχουν ένα πυκνό δίκτυο μεγάλων, μεσαίων και μικρών πόλεων με σπουδαίες ιστορικές παραδόσεις στο εμπόριο, τις τράπεζες και τη βιοτεχνία. Οι μεγάλες πόλεις, όπως η Φλωρεντία, η Μπολόνια και η Βενετία, δεν είναι μητροπόλεις, έχουν όμως πίσω τους μια παράδοση αιώνων. Αυτή η παράδοση επιτρέπει τη σημερινή αναπαραγωγή μεγάλου αριθμού ικανών και διορατικών επιχειρηματιών. Ο συνδυασμός των δύο ενδογενών παραγόντων –μαζί με τις «εξωτερικές» συσχετίσεις τους– σκιαγραφεί το πλαίσιο εντός του οποίου πρέπει να αναζητηθούν οι ερμηνείες για τη σημαντική μεταπολεμική ανάπτυξη αυτών των περιφερειών.

Από κοινωνιολογική άποψη, το σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η βιομηχανική ανάπτυξη με χαμηλό βαθμό προλεταριοποίησης (με την απόλυτη σημασία του όρου) και η αξιολογική ύπαρξη αυτόνομης (δηλαδή μη μισωτής) εργασίας. Οι εργαζόμενοι έχουν χαμηλό βαθμό συνδικαλισμού (λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών οργάνωσης και των κοινωνικών/πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του προτύπου) και βαρύνουσες πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες δεν έχουν περιοριστεί από την ενσωμάτωσή τους σε αυτού του είδους την ανάπτυξη. Οι ιδιαιτερότητες του πολιτικού συστήματος είναι επίσης φανερές, λόγω της διατήρησης και αναπροσαρμογής παλαιών χαρακτηριστικών. Στις κεντρικές και βορειοανατολικές περιοχές συναντάμε πολιτικά συστήματα που ελέγχονται από τους χριστιανοδημοκράτες (οι «μπλε» περιοχές του Veneto) και τους κομμουνιστές (οι «κόκκινες» περιοχές της Toscana και της Emilia-Romagna). Οι πολιτικές παραδόσεις –που σε αυτές τις περιοχές έχουν γεννηθεί πριν από τον πόλεμο–, παρά τις διαφορές τους, υποστηρίζουν και νομιμοποιούν αυτό το πρότυπο ανάπτυξης για πολλά χρόνια, προκαλώντας έτσι μια μεγάλη ρεαλιστική κοινωνική ενσωμάτωση. Η πολιτική συνέχεια είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα της ευρύτερης κοινωνικής συνέχειας: ο κοινωνικός σχηματισμός μέχρι τώρα εξελίσσεται και αλλάζει χωρίς σημαντικές ρήξεις με το παρελθόν. Όμως αυτές οι ευνοϊκές συν-

θήκες σταδιακά μετασχηματίζονται, και με αυτό θα ολοκληρώσουμε τη σύντομη αναφορά μας.

3. Είναι φανερό ότι η κοινωνία και η οικονομία που εξετάζουμε ελέγχεται και ρυθμίζεται απόλυτα από την αγορά. Το πολιτικό σύστημα μέχρι σήμερα έπαιζε ρόλο «εξωτερικό», περιοριζόμενο στην προστασία των συνθηκών εκείνων που επιτρέπουν την ανάπτυξη. Εντούτοις, πιθανόν σύντομα στο μέλλον να ασκηθούν πιέσεις στο πολιτικό σύστημα, για να αυξήσει τις παρεμβάσεις του. Μια οικονομία στηριζόμενη στη μικρή βιομηχανία και με κάποιο επίπεδο ανάπτυξης χρειάζεται εξωτερική υποστήριξη, στην οποία, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνεται η οργάνωση των τοπικών υπηρεσιών, ο πολεοδομικός και χωροταξικός προγραμματισμός κ.ά. Μέχρι πρόσφατα η ανάπτυξη που συζητάμε εξελισσόταν με τρόπο «αναρχικό»: τώρα όμως τα χωρικά βιομηχανικά συστήματα απαιτούν προγραμματισμό. Το γεγονός αυτό και οι βιομηχανικές αλλαγές που το συνοδεύουν προκαλούν διαφορετικά τοπικά συμφέροντα με διαφοροποιημένες πολιτικές επιλογές. Επιπλέον, συν τω χρόνω έγινε προφανές το υψηλό κοινωνικό κόστος αυτής της ανάπτυξης, κυρίως στους πλέον παραδοσιακούς κλάδους με προβλήματα όπως η παιδική εργασία, τα υψηλά ποσοστά εργατικών ατυχημάτων, η έλλειψη προσοχής στις συνθήκες υγιεινής κ.ά. Τέλος, αυτό το μοντέλο ανάπτυξης αναπαράγει και μια άλλη τάση για την αγορά εργασίας: λίγες μόνο από τις μικρές βιομηχανίες ζητούν νέους, ειδικευμένους εργαζόμενους ή απόφοιτους πανεπιστημίων, οι οποίοι πολλαπλασιάστηκαν λόγω της ανόδου του βιοτικού επιπέδου που έφερε η ίδια η ανάπτυξη. Προκύπτει, λοιπόν, ένα ιδιόμορφο πρόβλημα «ανεργίας των νέων» στην περιοχή, το οποίο θα ενταθεί στο μέλλον.

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι το πολιτικό σύστημα καλείται να αντιμετωπίσει πολύπλοκες τάσεις, που απαιτούν λεπτούς χειρισμούς. Η ανάπτυξη των ρυθμιστικών πολιτικών μηχανισμών και των διοικητικών λειτουργιών απαιτεί, λόγω χώρας, ειδικευμένο προσωπικό με πανεπιστημιακή μόρφωση – και το ίδιο συμβαίνει με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγικότητας και την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Είναι όμως δύσκολο να πει κανείς ότι θα απορροφηθεί η ήδη πλεονάζουσα προσφορά των νέων, ή τι επιπτώσεις θα έχει η πολιτική παρέμβαση στις τοπικές ταξικές δομές. Πρέπει να είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε «εκπλήξεις» όταν ασχοληθούμε με την ανάλυση αυτής της παραδοσιακής κοινωνικής οργάνωσης που τώρα «εκσυγχρονίζεται». Για παράδειγμα, μια πρόσφατη με-

λέτη για τη συμπεριφορά των νέων έδειξε ότι απ' όλη την Ιταλία οι λιγότερες «παράδοσιακές» πολιτιστικές αξίες παρατηρούνται στις περιοχές της μικρής βιομηχανίας, και ιδιαίτερα στις κομμουνιστικές περιφέρειες της Emilia-Romagna και της Toscana. Οι νέοι εκεί δεν αποδέχονται τους όρους της εξοντωτικής και μη σταθερής εργασίας που τους προσφέρουν οι τοπικές βιομηχανίες, και παρατείνουν την είσοδό τους στην αγορά εργασίας με μακροχρόνιες σπουδές ή με δουλειές του ποδαριού, που τους δίνουν ένα χαρτζιλίκι, ενώ οι ίδιοι εξακολουθούν να μένουν με την οικογένειά τους.

Αλλά ας επιστρέψουμε στις οικονομικές τάσεις. Αυτή η περιφερειακή οικονομία, αν και έχει αναπτυχθεί αξιοποιώντας έντεχνα τους τοπικούς της πόρους, εξακολουθεί να μην έχει τη στρατηγική δυνατότητα μακροπρόθεσμου ελέγχου στις εξελίξεις, αφού εξαρτάται σχεδόν ολοσχερώς από εξωτερικές συνθήκες, όπως είναι οι εξαγωγές των προϊόντων που παράγει. Μέχρι τώρα η διαδικασία εκσυγχρονισμού δεν έχει επηρεάσει την αποδοτικότητα της τοπικής οικονομίας: το μέσο ύψος επενδύσεων και η παραγωγικότητα ανά εργαζόμενο εξακολουθούν να είναι ανοδικά και να βρίσκονται υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο (βλ. πίνακα 2), ενώ δεν έχουν εμφανιστεί ακόμη τάσεις για συγκέντρωση της βιομηχανικής παραγωγής. Στις πιο καθυστερημένες περιοχές η βιομηχανική απασχόληση εξακολουθεί να είναι αυξητική, ενώ στις περισσότερο αναπτυγμένες έχει σταθεροποιηθεί. Το σύστημα μοιάζει, λοιπόν, ικανό να παρέχει απασχόληση και σχετικά ικανοποιητικούς μισθούς με παράλληλη αύξηση των επενδύσεων. Ακόμη και η πολεοδομική ανάπτυξη μοιάζει να είναι υπό έλεγχο (σε σχέση, π.χ., με την υπόλοιπη Ιταλία) καθώς και η σχέση μεταξύ παροχής εξυπηρέτησεων και μόνιμου πληθυσμού.

Το πρότυπο αυτό, όμως, δεν πρέπει να το μυθοποιήσουμε και να το αντιμετωπίσουμε ως ιδανικό: είχε και έχει σημαντικά μεγάλο κοινωνικό κόστος, και οπωσδήποτε δεν μιλάμε για μια κεντρικά προγραμματισμένη κοινωνία. Εντούτοις, θα ήταν μεγάλη ειρωνεία να δούμε αυτή τη βιομηχανική δομή απλώς σαν μια «καθυστερημένη» οικονομία, και την κοινωνία απλώς σαν «παράδοσιακή». Αντιθέτως, βρισκόμαστε μπροστά σε μια συγκεκριμένη μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης και κοινωνικής αλλαγής, την οποία πρέπει να αναλύσουμε στη βάση των δικών της ιδιαιτεροτήτων. Το τελευταίο μας επιτρέπει κάποια συμπεράσματα γενικότερου χαρακτήρα.

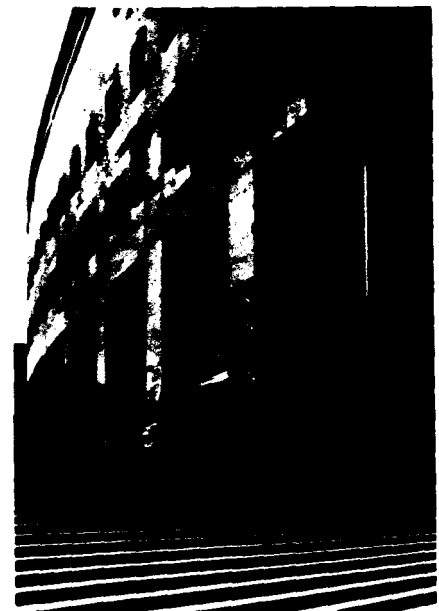
Το είδος της ανάπτυξης που περιγράψαμε είναι σαφώς τμήμα μιας γενικότερης ανακάλυψης στη Δύση, της «αγοράς» ως μηχανισμού οικονομικής και κοινωνικής

ρύθμισης. Από αυτή την άποψη, η επιτυχία της μικρής βιομηχανίας στην «Τρίτη Ιταλία» θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως τμήμα του ίδιου συνδρόμου που περιλαμβάνει, για παράδειγμα, και την κρίση του αγγλικού κράτους προνοίας. Εδώ όμως απαιτείται προσοχή: Στις περιοχές της «Τρίτης Ιταλίας» δεν υπήρξε ποτέ κράτος προνοίας όπως αυτό της Αγγλίας, ούτε και η αγορά ήταν τελείως ελεύθερη. Η αγορά τελούσε μονίμως υπό αυστηρό κοινωνικό έλεγχο – μέσω των παραδόσεων και των πολιτιστικών χαρακτηριστικών κάθε περιοχής. Μιλάμε, δηλαδή, για την «κοινωνική κατασκευή» της αγοράς. Επιπλέον, αν η παρούσα φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού επιτρέπει την ανάπτυξη της «άτυπης οικονομίας», στην ιταλική περίπτωση αυτό παίζει ειδικό ρόλο: Η μικρή βιομηχανία δημιουργεί τη γέφυρα μεταξύ «τυπικών» και «άτυπων» μορφών παραγωγής. Η «άτυπη οικονομία» αποτελεί σημαντική πλευρά της επιτυχίας (και ερμηνείας) της ιταλικής οικονομίας, μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και της μείωσης του εργατικού κόστους. Όμως η ιταλική «άτυπη οικονομία» δεν αποτελεί απομεινάρι του παρελθόντος, ούτε και οι μικρές βιομηχανίες επαναφέρουν παλιές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, αν και ορισμένες το κάνουν. Ιδωμένο το φαινόμενο στο σύνολό του και κυρίως μελλοντικά, η αναπτυξιακή διαδικασία που εξετάζουμε είναι ένας δομικά διαφοροποιημένος καπιταλιστικός δρόμος ανάπτυξης, που δεν ακολουθεί τη γνωστή γραμμική και πολωμένη τάση μεγέθυνσης. Η αύξηση της σημασίας της μικρής βιομηχανίας – αυτής που συνδέεται άμεσα με την αύξηση του ΑΕΠ σε μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα – είναι, λοιπόν, το αποτέλεσμα ενός «ενδιάμεσου» οικονομικού και κοινωνικού δυναμισμού, που ενυπάρχει στην ανάπτυξη κεντρικών περιοχών και στις διαδικασίες περιθωριοποίησης και η οποία απαιτεί ειδικό τρόπο ανάλυσης.

Για την ιταλική περίπτωση αυτός ο τύπος οικονομίας συνδέεται με συγκεκριμένες περιφέρειες – και μόνο με αυτές: γι' αυτό το λόγο διαφοροποιείται από τις περιοχές και τις κοινωνίες όπου κυριαρχεί η μεγάλη βιομηχανία. Η διαδικασία που εννόησε τη μικρή βιομηχανία έχει βαθιές τοπικές κοινωνικές ρίζες και συγχρόνως αποτελεί ειδικό τμήμα τους. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις έχουν μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ardigo A. (et al.) 1976, *Famiglia e industrializzazione*, Franco Angeli, Milano.



Bagnasco A. 1977, *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*, Il Mulino, Bologna.

Becattini G., *The development of light industry in Tuscany: an interpretation*, «Economic notes», published by Monte dei Paschi di Siena, 7, n. 2-3, 1978.

Brusco S., *Relazione al convegno. FLM di Bergamo sull'organizzazione del lavoro e decentramento*, «Inchieste», 17, 1975.

Calzabini P., *Economia periferica e classi sociali*, Liguori, Napoli, 1976.

Capecchi V. (et al.), *La piccola impresa nell'economia italiana*, De Donato, Bari, 1978.

Graziani A., *L'economia italiana dal 1945 a oggi*, Il Mulino, Bologna, 1979.

Paci M. (ed.), *Famiglia e mercato del lavoro in una economia periferica*, Franco Angeli, Milano, 1980.

Altan-Tullio C. – Marradi A., *Valori, classi sociali scelte politiche*, Bompiani, Milano, 1975.

Varaldo R. (ed.), *Ristrutturazioni industriali e rapporti fra imprese*, Franco Angeli, Milano, 1979.